

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانهای خارجه و تاریخ

پایان نامه جهت دریافت درجه‌ی کارشناسی ارشد در رشته‌ی

زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

نمادهای سلامان و ابدال جامی با نگاهی بر روایات حنین بن اسحاق و ابن سینا

استاد راهنما: خانم دکتر پناهی

استاد مشاور: آقای دکتر نیک منش

نگارش: سوسن پسانین

دی ماه ۹۰

کلیه‌ی دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهرا است.

تقدیم به تک بوته‌ی سبز زندگی

مادر عزیزم

و

همدم همیشگی من

همسر مهربانم

با تشکر از اساتید فرهیخته و ارجمندم

خانم دکتر پناهی

و

آقای دکتر نیک منش

که مرا در تدوین این پایان نامه یاری کردند.

چکیده

نمادها بیان رازآلود و پُرابهام تجربه‌های روحی ملت‌ها به شمار می‌روند که همچون سرفصل‌های کوتاه و درهم‌تنیده، مفهوم‌ها و مدلول‌های فشرده را با خود حمل می‌کنند. داستان سلامان و ابسال دارای روایت‌های مختلفی است که این پژوهش، تنها به رمزگشایی سه روایت حنین بن اسحاق عبادی، ابن سینا، جامی پرداخته است. بررسی انواع نمادهای موجود در این روایت‌ها و نقد شرح و تفسیرهایی که تاکنون درباره‌ی آنها صورت گرفته، از اهداف این پژوهش است.

این پژوهش به شباهت‌های این داستان با داستان‌های قرآنی و اساطیری، تطابق درونمایه‌های آثار نمادین با آن و در نهایت، به رمزگشایی روایت‌های جامی و حنین بن اسحاق و ابن سینا پرداخته است. با توجه به اینکه داستان سلامان و ابسال، دارای مایه‌های هرمسی است و از سوی دیگر کیمیاگری یکی از اصول مکتب هرمسی است، در فصلی از پژوهش، روایت جامی با توجه به مراحل کیمیاگری یونگ بررسی شده است.

اگرچه هم تفسیرهای فلسفی و هم عرفانی از این داستان ارائه شده است، بیشتر نمادهای این داستان، در هر سه روایت آن، از نوع نمادهای عرفانی است. مهمترین وجه شباهت این سه روایت در این است که موضوع هر سه، سیر تکامل روحی یک سالک در مسیر سیر و سلوک عرفانی است. وجود عشقی خلاف هنجار و غیر مجاز، منفی و منفور بودن شخصیت "زن" و وجود عنصر "راهنما" در هر سه روایت، از دیگر اشتراکات میان آنها است. مهمترین نقطه‌ی اختلاف آنها در این است که در روایت حنین و جامی، سلامان گرفتار عشق جسمانی ابسال گشته و تمنای وصال وی را دارد اما در روایت ابن سینا، ابسال فریب دلبری‌های زن سلامان را نمی‌خورد و از وی دوری می‌گزیند.

کلید واژه: نماد، سلامان و ابسال، نورالدین عبد الرحمن جامی، حنین بن اسحاق عبادی، ابن سینا.

فهرست مطالب

مقدمه ۱

فصل اول: چارچوب پژوهش

۱-۱ مسأله‌ی پژوهش ۵

۱-۲ پرسشهای پژوهش ۵

۱-۳ فرضیات پژوهش ۵

۱-۴ اهداف پژوهش ۶

۱-۵ روش پژوهش ۶

۱-۶ پیشینه‌ی پژوهش ۷

الف- کتابها ۷

ب- مقاله‌ها ۹

فصل دوم: کلیات و تعاریفات

۲-۱ نماد ۱۳

۲-۲ معنای لغوی رمز و معادل‌های آن ۱۳

۲-۳ نماد ادبی ۱۵

- ۲-۴ چگونگی زبان نمادین می شود..... ۱۵
- ۲-۵ نمادپردازی..... ۱۶
- ۲-۶ ویژگی های نماد و زبان نمادین..... ۱۸
- ۲-۷ نماد و اسطوره..... ۲۰
- ۲-۸ نماد و آرکی تایپ..... ۲۱
- ۲-۹ نماد و کنایه..... ۲۲
- ۲-۱۰ نماد و استعاره..... ۲۳
- ۲-۱۱ نماد و نشانه..... ۲۶
- ۲-۱۲ تمثیل..... ۲۹
- ۲-۱۳ تمثیل رمزی..... ۳۲
- ۲-۱۴ نمادپردازی عرفانی..... ۳۳
- ۲-۱۵ اقسام نماد
- ۲-۱۵-۱ خاستگاه نماد..... ۳۵
- ۲-۱۵-۱-۱ نمادهای طبیعی..... ۳۵
- ۲-۱۵-۱-۲ نمادهای ملی و اساطیری..... ۳۶
- ۲-۱۵-۱-۳ نمادهای دینی یا مذهبی..... ۳۶
- ۲-۱۵-۲ تداول نماد..... ۳۶
- ۲-۱۵-۲-۱ نماد ابداعی یا شخصی..... ۳۶

- ۳۷..... ۲-۱۵-۲-۲ نماد مرسوم
- ۳۷..... ۲-۱۵-۳-۲ تأثیر و پویاییِ نماد
- ۳۷..... ۲-۱۵-۳-۱ نماد زنده
- ۳۷..... ۲-۱۵-۳-۲ نماد مرده
- ۳۸..... ۲-۱۵-۴-۲ قلمرو معناییِ نماد
- ۳۸..... ۲-۱۵-۴-۱ نمادگرایی انسانی
- ۳۸..... ۲-۱۵-۴-۲ نمادگرایی آرمانی
- ۳۹..... ۲-۱۵-۵-۲ تصویر نماد در بافت سخن
- ۳۹..... ۲-۱۵-۵-۱ نماد خُرد
- ۳۹..... ۲-۱۵-۵-۲ کلان نماد
- ۴۰..... ۲-۱۵-۵-۳ نماد اندامیک
- ۴۰..... ۲-۱۵-۶-۲ از نظر زمینه
- ۴۰..... ۲-۱۵-۶-۱ نماد با زمینه‌ی فرهنگی
- ۴۱..... ۲-۱۵-۶-۲ نماد با زمینه‌ی تلمیحی
- ۴۲..... ۲-۱۶-۲ درونمایه‌های آثار نمادین
- ۴۲..... ۲-۱۶-۱ توجه به زندگی درونی، فردی
- ۴۲..... ۲-۱۶-۲ سفر
- ۴۲..... ۲-۱۶-۳ عشق جسمی و روحی

۴-۱۶-۲ مذهب..... ۴۲

فصل سوم: داستان سلامان و ابسال

۳-۱ گفتار اول: روایت‌های مختلف داستان سلامان و ابسال..... ۴۴

۳-۱-۱ روایت یونانی یا هرمسی داستان سلامان و ابسال..... ۴۵

۳-۱-۲ داستان سلامان و ابسال به روایت حنین بن اسحاق عبادی..... ۴۷

۳-۱-۳ داستان سلامان و ابسال به روایت ابن سینا..... ۴۹

۳-۱-۴ داستان سلامان و ابسال به روایت جامی..... ۵۳

ارزش تمثیلی سلامان و ابسال جامی..... ۵۴

۳-۲ گفتار دوم: شباهت داستان سلامان و ابسال با داستان‌های قرآنی و اساطیری..... ۵۶

۳-۲-۱ تصمیم به انتحار..... ۵۶

۳-۲-۲ تغذیه‌ی انسان از حیوان..... ۵۸

۳-۲-۳ هاتف غیبی..... ۵۹

۳-۲-۴ آکین خواهی..... ۵۹

۳-۲-۵ گیاه زایی..... ۶۰

۳-۲-۶ چله نشینی..... ۶۱

۳-۲-۷ شباهت داستان سلامان و ابسال با داستانهای مثنوی..... ۶۳

۳-۲-۸ شباهت سلامان و ابسال ابن سینا با داستانهای «یوسف وزلیخا» و «سیاوش»..... ۶۵

۳-۳ گفتار سوم: تطابق درونمایه‌های آثار نمادین با داستان سلامان و ابسال..... ۶۷

- ۳-۴ گفتار چهارم: نمادهای داستان سلمان و ابراهیم جامی..... ۶۹
- ۳-۴-۱ نمادهای انسانی..... ۷۰
- ۳-۴-۱-۱ پادشاه..... ۷۰
- ۳-۴-۱-۲ سلمان..... ۷۲
- ۳-۴-۱-۳ حکیم..... ۷۷
- ۳-۴-۱-۴ ابراهیم..... ۷۹
- زن در فرهنگ یونانی..... ۷۹
- زن در فرهنگ اسلامی..... ۸۱
- زن از دیدگاه ابن عربی..... ۸۱
- زندان ادبیات عرفانی..... ۸۱
- ۳-۴-۲ نماد اشیا..... ۸۵
- ۳-۴-۲-۱ تاج..... ۸۵
- ۳-۴-۲-۲ نی لیک جادویی..... ۸۶
- ۳-۴-۳ نماد عناصر طبیعی..... ۸۷
- ۳-۴-۳-۱ آتش..... ۸۹
- ۳-۴-۳-۲ دریا-آب..... ۹۱
- آب در عرفان اسلامی..... ۹۲
- ۳-۴-۳-۳ غار..... ۹۳

- ۳-۴-۳-۴ مردم گیاه..... ۹۸
- ۳-۴-۳-۵ زهره..... ۱۰۱
- ۳-۴-۴ نمادهای دینی و مذهبی..... ۱۰۲
- ۳-۴-۴-۱ خلوت..... ۱۰۲
- ۳-۴-۴-۲ دعا و ذکر..... ۱۰۲
- ۳-۴-۵ سایر نمادها..... ۱۰۶
- ۳-۴-۵-۱ پوشاندن لباس اِباسال به سلامان..... ۱۰۶
- ۳-۴-۵-۲ ظاهر کردن صورت مثالی اِباسال..... ۱۰۹
- ۳-۵ گفتار پنجم: داستان سلامان و اِباسال؛ داستانی فلسفی یا عرفانی؟..... ۱۱۱
- عشق از دیدگاه جامی..... ۱۱۳
- عشق در داستان سلامان و اِباسال (روایت جامی و حنین بن اسحاق)..... ۱۱۵
- نکته‌ای درباره‌ی تفسیر هنری کُرَبین و خواجه نصیر از داستان سلامان و اِباسال..... ۱۱۶

فصل چهارم: بررسی داستان سلامان و اِباسال جامی براساس مراحل کیمیای یونگ

- ۴-۱ داستان سلامان و اِباسال و مراحل کیمیای یونگ..... ۱۱۸
- ۴-۱-۱ مرحله‌ی سیاهی..... ۱۲۰
- ۴-۱-۱-۱ درد و رنج..... ۱۲۱
- ۴-۱-۱-۲ پنهان بودن..... ۱۲۴

- ۱۲۵.....۴-۱-۱-۳ عنصر آگاهی در سطحی نازل.....
- ۱۲۵.....۴-۱-۲ مرحله‌ی سفیدی.....
- ۱۲۶.....۴-۱-۲-۱ مانع شناسی.....
- ۱۲۷.....۴-۱-۲-۲ بالا بردن سطح آگاهی رازآموز.....
- ۱۲۸.....۴-۱-۲-۳ حلّ معما.....
- ۱۲۹.....۴-۱-۲-۴ آیین تشرّف و سرسپاری.....
- ۱۲۹.....ذکر در اسلام و ارتباط آن با آیین تشرّف.....
- ۱۳۲.....۴-۱-۳ مرحله‌ی سرخی.....
- ۱۳۳.....۴-۱-۳-۱ فعلیتی بی‌پایان.....
- ۱۳۴.....۴-۱-۳-۲ ازدواج مقدس.....
- ۱۳۵.....نقش عنصر «آگاهی» در داستان.....
- ۱۳۶.....نکته‌ای درباره‌ی شخصیت «حکیم».....

فصل پنجم: نمادهای داستان سلامان و ابسال ابن سینا

- ۱۳۹.....۵-۱ گفتار اول: داستان سلامان و ابسال ابن سینا و نمادهای آن.....
- ۱۴۱.....۵-۱-۱ نمادهای انسانی.....
- ۱۴۱.....۵-۱-۱-۱ سلامان.....
- ۱۴۱.....۵-۱-۱-۲ ابسال.....
- ۱۴۲.....درباره‌ی دو شخصیت سلامان و ابسال.....

۱۴۴.....	۵-۱-۱-۳ زن سلامان
۱۴۵.....	۵-۱-۱-۴ خواهر زن سلامان
۱۴۵.....	۵-۱-۱-۵ آشپز و پیش خدمت
۱۴۶.....	۵-۱-۲ نماد عناصر طبیعی
۱۴۶.....	۵-۱-۲-۱ آذرخش
۱۴۷.....	۵-۱-۳ نمادهای حیوانی
۱۴۷.....	۵-۱-۳-۱ حیوان وحشی (آهو)
۱۴۸.....	۵-۱-۴ سایر نمادها
۱۴۸.....	۵-۱-۴-۱ مرگ ابدال
۱۴۹.....	۵-۱-۴-۲ سفر یا کشورگشایی
۱۵۳.....	نتیجه
۱۶۱.....	منابع

مقدمه

آدمی همواره در پی توجیه رویدادهای محیط پیرامون خود بوده و به شکل‌های گوناگون در شرح آن کوشیده و برای رسیدن به این منظور، روش‌های مختلفی را به کار گرفته است. یکی از شیوه‌های بشر برای انتقال اندیشه و تجربه‌ی روحی خود به دیگران، به کار گرفتن نماد و سخن نمادین است. بررسی پیشینه‌ی این نمادها روشنگر وجود پیوند ذهنی میان اقوام و نژادهای گوناگون در زمان‌های متفاوت است و درک مفهوم نمادها در سطحی وسیع‌تر باعث کشف پل ارتباطی بین تمدن‌های مختلف می‌شود.

آنچه مسلم است با ارتقای اندیشه‌ی بشری، زبان و نوع کاربرد آن نیز ارتقا یافته و چهره‌های جدیدی به خود می‌گیرد. به گونه‌ای که از محدوده‌ی بیان مقصود خود به دیگران یا فراتر می‌گذارد و تبدیل به زبانی می‌شود که احساسات و دغدغه‌های جامعه را به تصویر می‌کشد. از سویی، از آنجا که پیوسته موانعی بر سر راه این رسالت‌ها وجود دارد، برگزیدن زبان رمزگونه و نمادین توسط گوینده امری ضروری و غیر قابل اجتناب می‌نماید. زبانی نمادین که بتواند واقعیت را در پس واژه‌ها، عبارات و تصاویری ظاهراً ساده ولی ژرف بیان کند. از عوامل دیگر بکارگیری نماد، تجربه‌های روحی فراتر از حس‌های ظاهری در وجود انسان است که او را به یقین می‌رساند که واژه‌ها و تصاویر عادی و سطحی، ظرفیت پذیرش و بیان چنین بار معنایی را ندارد. به گونه‌ای که گنجاندن چنین معنای گسترده و ژرفی در قالب تصویر یا واژه‌ای عادی نه تنها تأثیر واقعی را بر مخاطب نمی‌گذارد بلکه آن معنا را خدشه‌دار می‌کند. در اینجا است که فرد در پی زبانی رمزگونه خواهد بود، زبانی که توانایی پذیرش حقایق درونی و تجربه‌های متعالی را دارا باشد. بدین ترتیب رمز به عنوان یکی از عناصر مهم در عرصه‌ی ادبیات تجلی می‌یابد.

نماد تأثیر بسزایی در روشن نمودن و رساتر کردن تصاویر و مضمون‌های انتزاعی و غیر مادی دارد. از این رو می‌توان گفت، نماد به برجسته سازی متن دست می‌زند و در عین حال معانی و تصوّرات نامحدودی را در برابر دیدگان مخاطب خود قرار می‌دهد و خواننده را به دنیایی جدید و فراتر از بینش وی رهنمون می‌شود.

از آنجا که نمادین بودن یکی از ویژگی‌های بارز داستان سلمان و ابراهیم است، در این پژوهش، به طور مفصّل، به رمزگشایی نمادهای این اثر پرداخته شده است. برای تحقّق چنین هدفی لازم دیده شد که ابتدا تعریفی کلی از نماد، ویژگی‌های زبان نمادین و تفاوت‌ها و شباهت‌های نماد با دیگر انواع ادبی نظیر تمثیل، استعاره، اسطوره، کنایه و غیره بیان شود و در ادامه برای روشن‌تر شدن پیشینه‌ی این داستان، درباره‌ی تاریخچه و ریشه‌ی آن نکاتی ذکر شود.

داستان سلمان و ابراهیم اثری است که در چندین روایت به نظم و نثر کشیده شده و دارای روایت‌های مختلفی است. در این پژوهش تنها به سه روایت حنین بن اسحاق، جامی و ابن سینا پرداخته شده است. داستان سلمان و ابراهیم در این سه روایت با توجّه به ریشه‌ی هر یک از این داستانها و همچنین با توجّه به روایان آنها رمزگشایی شده است.

حاصل این پژوهش در پنج فصل تنظیم شده است؛ فصل اوّل شامل چارچوب پژوهش است. گفتار اول از فصل دوم به شناخت نماد از دیدگاه بلاغی و مقایسه‌ی آن با استعاره، تمثیل، کنایه، اسطوره و نشانه پرداخته است. در گفتار دوم آن، به بیان درونمایه‌های آثار نمادین، توجّه شده است. فصل سوّم به چهار گفتار تقسیم شده است که در هر یک از آنها به ترتیب به نقل روایت‌های مختلف داستان سلمان و ابراهیم، شباهت‌های این داستان با داستانهای قرآنی و اساطیری، تطابق درونمایه‌های آثار نمادین با داستان مذکور و در نهایت، رمزگشایی روایت جامی و حنین بن اسحاق پرداخته است. روایت ابن سینا از نظر تاریخی، قبل از روایت جامی قرار دارد، اما از آنجا که هدف اصلی این پژوهش، پرداختن به داستان سلمان و ابراهیم جامی و بررسی نمادهای این روایت است،

ابتدا، در گفتار چهارم از فصل سوم، نمادهای روایت جامی مورد بررسی قرار گرفته و در ادامه، در فصل چهارم، به بررسی همین روایت براساس مراحل کیمیاگری یونگ پرداخته شده است. در پایان، فصل پنجم پژوهش، به بررسی داستان سلامان و ابسال ابن سینا اختصاص یافته است، نگارنده سیر تاریخی را در نقل روایت، در نظر داشته است. از آنجا که روایت حنین بن اسحاق به جز در مواردی جزئی، با روایت جامی تطابق کامل دارد، در گفتار چهارم از فصل دوم، در کنار رمزگشایی نمادهای روایت جامی، به روایت حنین بن اسحاق و تفسیر قسمت‌هایی از آن، که با روایت جامی متفاوت است، پرداخته شده است.

این پژوهش با محدودیت‌هایی نیز مواجه بوده است که از آن جمله می‌توان به گستردگی تحقیقات انجام شده درباره‌ی این داستان اشاره کرد. البته از آنجا که این پژوهش‌ها، تنها به نمادهای اصلی این داستان پرداخته‌اند، در این پژوهش سعی شده است که نمادهای اصلی و فرعی داستان، به طور کامل رمزگشایی شود. از آنجا که داستان سلامان و ابسال دارای ریشه‌ی یونانی و هرمسی است و احتمال تأثیر اندیشه‌های هندی نیز، در آن می‌رود و با ورود به جهان اسلام (ترجمه‌ی حنین بن اسحاق، روایت منظوم جامی و یا روایت ابن سینا) رنگ و بوی عرفانی و اسلامی به خود گرفته است، در بررسی نمادهای این داستان، در هر سه روایت، به این پیشینه‌های فرهنگی و خاستگاه آنها توجه شده است.

در پایان وظیفه‌ی خود می‌دانم که زحمات استاد فاضل و گرانقدر، سرکار خانم دکتر پناهی را از صمیم قلب ارج نهم. فرزانه‌ای که با شکیبایی و متانت ویژه‌ی خویش، راهنمایی اینجانب را از آغاز تا پایان این تحقیق بر عهده گرفتند و رهنمودهای ارزنده‌ی ایشان همواره مایه‌ی دلگرمی من بوده است. همچنین از استاد گرانمایه، جناب آقای دکتر نیک منش و راهنمایی‌های راهگشای ایشان، کمال تشکر و سپاس را دارم.

فصل اول

چارچوب پژوهش

۱-۱ مسأله‌ی پژوهش

سلامان و ابدال داستانی رمزی با روایت‌های گوناگون است. بسیاری از شاعران و نویسندگان به رمزگشایی این داستان در همه‌ی روایاتش همّت گماشته‌اند که در قسمت پیشینه به ذکر جزئیات این آثار پرداخته خواهد شد. هر یک از مفسران این داستان رمزی، از منظری خاص به آن نگریسته‌اند و براساس مشرب خود، رمزگشایی خاصی را ارائه کرده‌اند که بعضی از این تفاسیر فلسفی و برخی دیگر عرفانی است. این تحقیق درصدد یافتن و بررسی نمادها در داستان سلامان و ابدال عبدالرحمان جامی است و در کنار آن به روایات حنین ابن اسحاق و ابن سینا و نماد‌هایی که در این روایات به کار رفته، نگاهی دارد. در کنار مطرح کردن این نظرات به نقد آنها و مقایسه‌ی این تفاسیر با یکدیگر پرداخته خواهد شد.

۱-۲ پرسشهای پژوهش

الف- چه نمادهایی در هر کدام از این سه روایت به کار رفته است؟

ب- نمادهای داستان سلامان و ابدال در این سه روایت، از چه نوع است؟

ج- تفاوت بنیادین نوع نمادهای بکار رفته در روایت ابن سینا و حنین ابن اسحاق با روایت جامی چیست؟

۱-۳ فرضیات پژوهش

الف- در هر کدام از روایت‌های مختلف سلامان و ابدال، از نمادهای مختلفی مانند نمادهای عرفانی، اسطوره‌ای، فلسفی و ... برای بیان تجربیات روحی استفاده شده است.

ب- روایت منظوم سلامان و ابدال جامی بیشتر دارای نمادهایی از نوع عرفانی است.

ج- از آنجا که روایت حنین بن اسحاق ، مأخذ جامی در سلامان و ابدال بوده ، به نظر می رسد، نمادهای روایت حنین بن اسحاق و جامی هر دو از یک نوع (بیشتر نمادهای عرفانی) است و از آنجا که ابن سینا در روایتش تغییراتی نیز ایجاد کرده، نمادهای آن نیز با دو روایت دیگر متفاوت خواهد بود.

۱-۴ اهداف پژوهش

این پژوهش، چارچوب و طرحی کلی درباره‌ی تمامی پژوهشهای انجام شده در حیطه‌ی داستان سلامان و ابدال را، در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در پایان این پژوهش، خواننده می‌تواند به تفاوت نمادهای به کار رفته در این سه روایت و نقاط اختلاف و اشتراک آنها با یکدیگر پی ببرد. از آنجا که این قصه به شکل تمثیلی و نمادین داستان پردازی شده، تحلیل این داستان در روایت-های مختلف آن، به تفهیم آنها کمک بسزایی می‌کند.

۱-۵ روش پژوهش

گفتنی است که روش تحقیق در این پژوهش، مبتنی بر روش توصیفی - تحلیلی است. البته به منظور دستیابی به نظریه‌هایی که قبلاً در باب نماد، نمادپردازی، روایت‌های مختلف داستان سلامان و ابدال جامی و تفسیر و تأویل‌های آن ذکر شده است، این پژوهش، نخست به نقل این آراء و عقاید و مقایسه‌ی این نظریه‌ها با یکدیگر پرداخته و سپس این عقاید را به نقد کشیده است و در نهایت با در نظر گرفتن این آراء و عقاید، نمادهای داستان سلامان و ابدال در این سه روایت، رمزگشایی کرده است.